

УДК 94(477.7)

Чирко Б. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
психології та суспільних наук,
Академія муніципального управління
(Україна, Київ), polina_nz@mail.ru

**РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ГРУПИ УКРАЇНИ
В УМОВАХ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ
(1920–ті – 1930–ті роки)**

Метою дослідження є аналіз суспільно–політичних причин та соціально–демографічних наслідків політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців в Україні. При підготовці публікації застосовувалися загальнонаукові методи досліджень в галузі історичної, політологічної та етнологічної проблематики – принципи історизму та об'єктивності, а також конкретно–дослідницькі методи, зокрема, проблемно–хронологічний, історико–порівняльний, статистико–аналітичний.

Досліджуються причини, механізми реалізації, демографічні та соціально–політичні наслідки політичних репресій сталінського режиму щодо етнічних німців в Україні у міжвоєнний період. Зазначається, що активізація шовіністичних пропагандистських кампаній антинімецького спрямування, а також репресивних дій влади щодо етнічних німців в Україні відбувається в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму на початку 1930–х років. Пропагандистський апарат режиму намагався нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, а також і представники інших «шкідливих націй» – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідливу діяльність яких треба викоринювати у будь–який спосіб. Наслідком такої соціально–психологічної установки щодо етнічних німців стали широкомасштабні каральні акції, діапазон застосування яких був величезний: від звільнення людей з роботи в зв'язку з їх етнічною приналежністю до арештів членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, а також масових депортацій німецького населення з місць їх традиційного проживання. Апофеозом репресій щодо етнічних німців стала політика «Великого терору» 1937–1938 років. Автор приходить до висновку, що репресивні акції, масові депортації з місць традиційного проживання призвели до катастрофічних соціальних та демографічних наслідків, були проявом політики геноциду сталінського режиму по відношенню до німецького населення України. Джерельну базу публікації становлять документи державних архівів України.

Ключові слова: сталінський режим, ліквідація системи національної освіти, розформування німецьких адміністративно–територіальних одиниць, репресії, терор, депортації, німецька етнічна група, сталінський етноцид.

Репресивна політика сталінського тоталітарного режиму по відношенню до німецької етнічної групи знайшла суттєве відображення в працях українських та закордонних дослідників. Репресивні акції режиму досліджуються в наукових розборах В. В. Ченцова, М. М. Шитюка, Н. В. Осташевої, М. І. Панчука, В. Б. Євтуха, Л. В. Яковлевої, О. С. Рублева, В. М. Нікольського, А. І. Савіна, Альфреда Айсфельда, а також інших вітчизняних та зарубіжних дослідників. Автор пропонованої публікації продовжує дослідження причин, особливостей, демографічних та соціальних наслідків політичних репресій по відношенню до німецької національної меншини в Україні у міжвоєнний період.

Наприкінці 20–х років в СРСР остаточно сформувався сталінський тоталітарний режим. Кардинальні зміни сталися в галузі національної політики – починає згортатися українізація, змінюється державна політика щодо національних меншин. Звернемо увагу на те, що шовіністичні тенденції в республіці особливо посилюються після переїзду в Україну ставлеників Й. Сталіна – П. Постишева, М. Попова, В. Балицького. Саме в цей період (1933–1934 роки) починається нова хвиля антиукраїнської кампанії – «викриття» українського «націоналізму» (зокрема так званої «скрипниківщини»). Поряд із звинуваченнями в українському «націоналізмі» пролунали заяви й про «фашистів» з середовища національних меншин, зокрема етнічних німців та поляків. Слід сказати, що пошуки «націоналістів» та «фашистів»,

як і взагалі репресивні акції щодо «ворогів народу» (в тому числі й з середовища національних меншин), були зумовлені і тісно пов'язані з адміністративно–наказовими методами здійснення внутрішньої політики, милітаризацією економіки, колективізацією села, насильницькими хлібозаготівлями, антирелігійними кампаніями тощо. Репресії щодо «націоналістів» (польських, німецьких та інших) пов'язувалися й з міжнародним фактором – загостренням становища у світі. Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур по відношенню до німецького та польського населення, яке розглядалося як потенційна база «фашистської» діяльності в країні.

Звернемо увагу й на те, що цілеспрямовані пропагандистські кампанії та репресивні дії каральних органів режиму, цільовим об'єктом яких були етнічні німці в СРСР, почалися набагато раніше загострення радянсько–німецьких відносин на початку 30–х років. Про це, зокрема, йдеться в публікаціях доктора В. Хеделера та дослідника історії німців СРСР Андрія Савіна. На підставі архівних документів, які були виявлені останнім часом, А. Савін приходить до висновку, що задовго до приходу в Німеччині до влади нацистів, а також виникнення воєнної небезпеки, керівництво радянських спецслужб почало формулювати концепцію німецької діаспори «як шпигунської та диверсійної бази» в СРСР. Нові підходи до історії виникнення та інтенсифікації антинімецьких кампаній в СРСР А. Савін обгрунтовує на підставі архівних документів, опублікованих автором в праці «Этноконфессия в советском государстве. Меннониты Сибири в 1920–1930–е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы» (Новосибирск, 2009) [4]. В першу чергу маються на увазі документи: Циркулярний лист ОДПУ СРСР №7/37 «По германській розвідці та боротьбі з нею» (9 липня 1924 року) та Довідка КРВ ОДПУ «Германська контрреволюційна робота в СРСР» (не пізніше 14 липня 1925 року) [4, с. 8]. Розглядаючи зазначені документи слід сказати, що в циркулярному листі ОДПУ СРСР №7/37 (за підписами заступника голови ОДПУ СРСР Г. Г. Ягоди та начальника Контррозвідального відділу ОДПУ А. Х. Артузова) стверджувалося, що «грунтом для германської розвідки в Росії є багатомільйонне населення німецького походження (куркульські та «інтелігентські» елементи нім[ецьких] колоній в селах та містах), яке є головним джерелом отримання й збирання германською розвідкою відомостей, на що з боку німців звертається особлива увага» [4, с. 124]. В якості центрів розвідувальної діяльності називалися організації Германського Червоного Хреста, а також союзи німецьких колоністів або, як їх називали в документі, «культурферейни». В іншому документі – аналітичній довідці Контррозвідального відділу ОДПУ «Германська контрреволюційна робота в СРСР» також йшлося про участь німецького населення в здійсненні контрреволюційної та розвідувальної діяльності в інтересах Німеччини. Звернемо увагу на те, що в аналітичній довідці значна увага приділялася аналізу становища в німецьких колоніях України. А. Х. Артузов, керівник Контррозвідального відділу ОДПУ, зазначав: «Обстеження, яке було проведене КРВ ОДПУ наприкінці 1924 р. на Україні, Південному Сході та Поволжі дало такі

результати: на Україні є понад 300 німецьких колоній, чисельністю понад 100 000 душ [як відомо, за матеріалами перепису населення 1926 року в Україні проживало майже 400 тисяч громадян німецької національності – Авт.], організованих в різні колоністські союзи. Облік німців по м. Харкову показав, що з наявних трьох сот німців жодного безробітного немає – кожен з них займає хорошу посаду. Вони настільки міцно засіли в нашій промисловості, що в деяких галузях її мають в своїх руках керівництво. Між собою німці становлять особливу національну групу, безпосередньо пов'язану з колоністами» [4, с. 153]. В своїх висновках Контррозвідувальний відділ ОДПУ стверджував: «1. Німці населяють крупні промислові райони, прикордонну зону, стратегічно важливі області та благодієльні [так в документі – Авт.] землеробські райони.

Німецькі колоністи становлять особливу націоналістичну [так в документі – Авт.] одиницю, по соціальному складу куркульську, по політичному характеру монархічно-фашистську. Релігійні й культурні особливості ще більш посилюють їх вороже до комунізму та радвлади ставлення. Німецькі колонії є базою антирадянської політики німців і політики підриву зсередини». І далі: «Всі німецькі колонії та їх керівники широко використовуються як інформаційна, а в випадку війни – шкідницька база» [4, с. 156]. Грунтовний аналіз зазначених та інших документів дозволяє стверджувати, що ще з середини 1920-х років, задовго до масових репресій в часи «Великого терору» 1937–1938 років, німецьке населення країни розглядалося спецслужбами режиму як база для розгортання масової антирадянської, націоналістичної та монархічної пропаганди, а також здійсненні розвідувальної діяльності в інтересах Німеччини та інших іноземних країн.

Заяви про німецьких, польських та інших «націоналістів» та «фашистів» стали сигналом для посилення шовіністичної кампанії, в перших ешелонах якої було радянсько-партійне керівництво республіки. Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У прийняли десятки постанов, на підставі яких проводилися «чистки», а потім і ліквідація навчальних закладів, які здійснювали роботу мовами національних меншин. 19 квітня 1934 року Оргбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про виконання постанови листопадового Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та Політбюро ЦК КП(б)У від 13.12.1933 р. «Про кадри шкіл нацменшостей», в якому відзначалося, що «обласні партійні комітети, особливо Київський та Вінницький... не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворога на Україні займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі, а звідси і організоване розставлення ворогом своїх кадрів – вчителями, завідуючими школами, студентами педінститутів та педтехнікумів, викладачами педагогічних учбових закладів» [12, арк. 36]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У запропонував провести по областях «всебічну перевірку всіх польських та німецьких шкіл» [12, арк. 36]. Здійснення перевірок покладалося на спеціальні комісії, перед якими ставилося завдання «переглянути район за районом, школу за школою» і вразі встановлення «фактів засміченості» шкіл «антирадянськими елементами» вжити конкретні заходи» [12, арк. 36]. Зрозуміло, що серед цих заходів могли бути звільнення з роботи, арешти й інші акції щодо «ворогів народу» та «антирадянських елементів».

Партійні керівні органи та Державне політичне управління (ДПУ) УСРР безпідставно стверджували, що частина національних навчальних закладів була свого часу утворена «штучно», з метою асиміляції українського населення, його полонізації і таке інше. «Штучно» утворені національні заклади підлягали ліквідації або переводу на українську чи російську мови навчання. 7 квітня 1935 року Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про засміченість класово-ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівельного технікуму», в якій відзначалося, що «внаслідок повної неуваги міськпарткому» [Хортицького міського партійного комітету – Авт.] до роботи технікуму його викладацький та студентський склад виявився «засміченим класово-ворожими елементами, які без наказано [так в документі – Авт.] протягом тривалого часу проводили в технікумі фашистську пропаганду» [13, арк. 125]. Звернемо увагу на те, за якими критеріями вирішувалася подальша доля Хортицького технікуму. Секретаріат ЦК КП(б)У дав вказівку: «Зважаючи на те, що в існуванні спеціального німецького технікуму в Хортиці немає потреби, а також враховуючи, що технікум зовсім не забезпечений викладацьким складом, приміщенням і лабораторіями, – технікум ліквідувати» [13, арк. 125]. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У зобов'язав Дніпропетровський обком партії «після пильної перевірки студентського складу розмістити студентів цього технікуму» в інших машинобудівельних технікумах області [13, арк. 125]. Як бачимо, причиною ліквідації були не «фашистська пропаганда» та «засміченість класово-ворожими елементами», а те, що в його існуванні «немає потреби».

Ще більш різкі звинувачення щодо «класово-ворожих елементів», котрі нібито діяли в національних навчальних закладах, містилися у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про Одеський німецький педагогічний інститут» (4 грудня 1937 року), в якій безпідставно стверджувалося: «Перевіркою встановлено, що інститут неймовірно засмічений класово-ворожими людьми. Так, наприклад, з кількості 254 студентів у 89 родичі заарештовані, як вороги народу; з педагогів викрито і заарештовано 4 фашистів, на педроботі працюють виключені з партії меншовики і кадети. ...Внаслідок великої засміченості ворожими елементами і зовсім незадовільної партійно-масової роботи, в інституті вороги-націоналісти, фашисти звили собі кубло, розповсюджували там фашистську літературу і проводили контрреволюційну роботу» [8, арк. 135]. Про «контрреволюційну» діяльність етнічних німців йшлося й в інших документах, зокрема, «Доповідна записка. Про наслідки обслідування Одеського німецького педінституту» (4 грудня 1937 року). Безглузді звинувачення в «контрреволюційній» та «фашистській» діяльності стали «причиною» чистки студентського й викладацького складу інституту. Викриті «вороги народу» були звільнені з роботи, а частина з них – репресована [3, с. 145]. 7 липня 1938 року Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту та особливих національних відділів і класів в школах, технікумах та ВУЗах УСРР» [10, арк. 9], а також додаток до цього документу «План реорганізації особливих національних початкових, неповних середніх та середніх шкіл УСРР» [2, с. 154]. На підставі названих постанов національні учбові заклади

розформувалися, або ж переводилися на українську чи то російську мову навчання.

Поряд із ліквідацією національних навчальних закладів, а також культурно-просвітніх установ проводилася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць. 17 серпня 1935 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про Мархлевський [польський національний – Авт.] та Пулинський [німецький національний – Авт.] райони», на підставі якої ці національні адміністративно-територіальні одиниці, що знаходилися у Київській області, були розформовані. Таке рішення пояснювалося їхньою «економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів», а також «адміністративною черезполосицею» [12, арк. 132]. Остаточне розформування національних адміністративно-територіальних одиниць відбулося у 1938–1939 роках. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло дві постанови з цього питання: «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради» (16 лютого 1938 року) [9, арк. 62] та «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів та сільрад» (7 квітня 1939 року) [11, арк. 18], на підставі яких національні райони розформувалися, а сільради передавалися до інших районів республіки. Зазначимо, що реорганізації здійснювалися без належної диференціації, однак, й у ході адміністративно-територіальних змін 1938–1939 років простежувалася певна «національна політика», а саме – розпорошення національних меншин серед українського або російського населення. Формування реорганізованих районів відбувалося так, щоб у складі їхнього населення німці, поляки, болгар, як і інші національні групи, склали меншість, або, принаймні, не мали суттєвої чисельної переваги.

У 1935–1937 роках, поряд з ліквідацією інститутів національно-культурного розвитку, продовжувалися арешти та заслання тих, хто проходив по сфальсифікованих справах «контрреволюційних» та «націоналістичних» організацій. Масового характеру набули депортації національних меншин з місць їх історичного проживання в Україні. Як і в попередні роки, репресії супроводжувалися інтенсивною пропагандистською кампанією. Радянсько-партійний актив, «пропагандисти» з НКВС з маніакальною наполегливістю намагалися сформувати образ «ворога». На мітингах та зібраннях, з трибун партійних форумів лунали заклики до розправи з німецькими та польськими «фашистами». «На Україні ми, перед усім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким, – з повним знанням справи «констатував» В. Балицький на січневому (1936 року) Пленумі ЦК КП(б)У [5, арк. 69].

Подібна позиція щодо «фашистської діяльності» етнічних німців висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У (травень – червень 1937 року). Так, один з колег В. Балицького якийсь Іванов заявив: «Велика робота проведена на Україні німцями. . . через німецьке куркульське населення, причому в цій галузі вони організують прямо штурмові загони» [6, арк. 153]. І далі: «. . . Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть [погано – Авт.] не тільки тому, що там **всі фашисти** [виділення наше – Авт.]. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато **радянських людей** [виділення наше – Авт.] [6, арк. 153]. Коментарі, як-то кажуть, зайві. Заговорили на з'їзді партії і про «шкідництво різних націй». «Подальші роботи,

що проводяться Українським Відділом Союзнафти та Укргеологтрестом по розвідуванню промислової нафти, не можуть вважатися задовільними і з досить простої причини. Звичайно, «шкідництво різних націй» не могло лишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізоду перетворення України в Нафтову Україну. Шкідництво йшло з самого початку» [7, арк. 74]. Автор цієї заяви – член ЦК КП(б)У, відомий у свій час державний діяч України О. Шліхтер.

Жахливу фразу висловив цей партійний лідер. Він звинуватив у «шкідництві» вже не окремих «контрреволюціонерів» та «націоналістів», а . . . різні нації. Зрозуміло, фраза про «шкідництво різних націй» не була випадковою. Заява О. Шліхтера, як партійного та державного діяча була, по суті, офіційним гаслом, своєрідним заклик до боротьби з «шкідницькими націями» і цим вона досить точно відбивала сутність шовіністичної політики сталінського режиму.

Заявами про «шкідництво» сталінські поплічники намагалися нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, поляки та представники інших етнічних груп – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викоринювати в будь-який спосіб. «Логічним» наслідком такої соціально-психологічної установки стосовно німців та поляків стали і певні конкретні заходи, форми застосування яких залежали не стільки від наявності зібраного «компрометуючого матеріалу», скільки від фантазії, а точніше примхи реалізаторів репресій. Як зазначалося, діапазон репресивних акцій був величезний: від звільнення з роботи людей в зв'язку з їхньою національною приналежністю до арештів членів неіснуючих контрреволюційних організацій та депортацій з місць проживання.

Фабрикувалися справи шпигунських, диверсійних та повстанських організацій, що склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших «націоналістів». Причому, більшість союзів, організацій, центрів, що проходили по лінії НКВС, якщо й існували, то лише в уяві організаторів репресивних акцій. У 1930–1934 роках Державне політичне управління «викрило» низку «контрреволюційних» організацій – «Спілку визволення України» (СВУ); «Український національний центр» та його структурний підрозділ «Українську військову організацію» (УВО); «Блок українських націоналістичних партій» (УКП, боротьбісти, есери, есдеки та ін.).

Характерна деталь: каральні органи знищують «українську антирадянську» організацію, і в ході слідства «з'ясовується», що вона тісно пов'язана з «міжнародною контрреволюцією». В першу чергу з німецьким та польським фашизмом. У 1933–1934 роках Державне політичне управління «викрило» «Польську організацію військову». Учасникам цієї «контрреволюційної» організації була інкримінована шпигунська, диверсійна, повстанська та шкідницька діяльність. Сотні членів «ПОВ» було заарештовано та розстріляно. Трагізм полягає в тому, що за одинадцять (!) років до її «викриття» органами ДПУ України у 1933–1934 роках «Польська організація військова» своє існування на території України припинила.

Дещо пізніше був «викритий» один з німецьких «шпигунських» центрів – «Національний Союз німців на Україні». 16 березня 1937 року Наркомат юстиції УРСР надіслав секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору,

голови РНК УРСР П. Любченку та Наркому юстиції СРСР В. Криленку «Спецінформацію» «Про к[онтр]–р[еволюційну] організацію в Хортицькому німецькому педтехнікумі». В документі зазначалося: «Спецколегією Дніпропетровського облсуду 19–22 лютого ц[ього] р[оку] заслухано справу групи учасників контрреволюційної, фашистської організації «Національний Союз німців на Україні», що організували свою контрреволюційну діяльність в Хортицькому німецькому педагогічному технікумі.

Встановлено, що вказана група очолювалася к[олишнім] директором указанного технікуму Біликом Мартином та к[олишнім] директором машинобудівельного технікуму Гоером» [1, с. 191]. В «Спецінформації» стверджувалося, що М. Білик отримав від «розвідувального відділу» Берлінської поліції завдання такого характеру: «1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу по утворенню контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців.

2. Мати тісний зв'язок з німецькими консульствами в Одесі та Харкові, де отримувати завдання по контрреволюційній роботі.

3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження з. д. [залізничних – Авт.] ліній, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води і т. ін.)» [1, с. 192].

Тональність та сам текст зазначеного документу свідчить про надуманість звинувачень по відношенню до «шпигунської» діяльності членів організації, а також про те, що сама «справа» була сфальсифікована каральними службами режиму. В той же час науковці продовжували дослідження питань, пов'язаних зі справою цієї «шпигунської» організації. За ініціативою автора пропонуваної публікації та інших науковців керівництво Інституту національних відносин і політології НАН України звернулося до Служби безпеки України з проханням висловити свої міркування щодо об'єктивності вироку учасникам «Національного Союзу німців на Україні», а також можливості ознайомлення співробітниками інституту з матеріалами справи зазначеної організації. За результатами додаткового вивчення матеріалів справи «Національного Союзу німців на Україні» на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України була надіслана відповідь. В документі зазначалося, що директор Хортицького німецького машинобудівельного технікуму Карл Карлович Гоер та директор Хортицького німецького педагогічного технікуму Мартин Гугович Білик, а також Янцен Генріх Петрович, Классен Генріх Іванович, Штейнінгер Микола Оттович та інші учасники «контрреволюційної фашистської організації» в серпні 1937 року були розстріляні [2, с. 209]. У червні 1959 року Військова Колегія Верховного суду СРСР карну справу Гоера К. К., Білика М. Г. та інших «контрреволюціонерів» закрила за відсутністю складу злочину. 3 серпня 1962 року Запорізький обласний суд реабілітував Янцена Г. П., Классена Г. І., Штейнінгера М. О., а також інших учасників «Союзу» [2, с. 209]. У постанові Президії Запорізького обласного суду від 3 серпня 1962 року про реабілітацію осіб німецької національності, репресованих у 1937 році,

зазначалося: «Додатковою перевіркою встановлено, що у справі нема доказів антирадянської діяльності зазначених вище осіб, а матеріали справи по відношенню до них по суті сфабриковано. У судовому засіданні частина підсудних відмовились від своїх показань, а в касаційних скаргах посилались на застосування по відношенню до них незаконних методів ведення слідства» [2, с. 210].

Підсумовуючи сказане відзначимо, що в листі на адресу Інституту національних відносин і політології НАН України співробітники Управління Служби безпеки України по Запорізькій області писали: «Враховуючи викладене, вважаємо, що указані Вами особи, не можна вважати членами «Національного союзу німців на Україні», так як такого фактично не існувало» [3, с. 153]. Як бачимо, справа «Національного Союзу німців на Україні» була сфабрикована каральними службами режиму. Отже, у серпні 1937 року пролилася кров безвинних людей. Не було «шпигунської» діяльності, не було «націоналістичної» пропаганди, не було підготовки до проведення «Союзом» бактеріологічної війни на території України. Було інше: учасники неіснуючого «Союзу» і ті, якими займався Спецколегія Дніпропетровського обласного суду, і ті, які проходили у справі центрального керівництва і до яких була застосована вища міра покарання, – були репресовані безвинно.

У 1937 році масові каральні акції обрушилися на німецьке населення Одеської області, на території якої в той час проживало 120 000 німців, з них 50 000 мешкали у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл–Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У, «фахівці» з НКВС стверджували, що населення цих районів охоплено «контрреволюційною фашистською діяльністю». У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана «Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області» (вересень 1937 року). У «Довідці», підготовленій співробітниками НКВС, зазначалося: «5. ...Німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні». І далі: «Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викритих нами фашистських формуваннях. Досить сказати, що починаючи з 1933 року, у цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистські, шпигунські, диверсійні та повстанські організації.

6. Тільки за останні три місяці: червень – серпень, в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, у яких заарештовано понад 800 чол[вік], та з цієї кількості – 580 по цих трьох національних районах» [1, с. 195]. Привертає увагу те, що за три літніх місяці 1937 року було викрито третину «фашистських» організацій в порівнянні з попередніми чотирма роками. Пояснення цьому знайти неважко. Наростання інтенсивності у викритті різноманітних «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій по Одеській області відбулося саме після сумнозвісного лютого–березневого (1937 року) Пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до вакханалії репресій, коли країна була залита кров'ю безвинних жертв.

Масові депортації польського і німецького населення продовжувалися і в передвоєнні роки. 2 березня 1940 року РНК СРСР прийняла постанову №289–127 про виселення

тих, хто знаходився під арештом: колишніх офіцерів польської армії, колишніх фабрикантів та чиновників держaparату, біженців з колишніх районів Польщі, які відійшли до Німеччини. Депортаціям піддавалися також німецькі колоністи, які проживали на території Західної України. Звернемо увагу на те, що масові депортації 1939–1941 років німців, поляків та представників інших «шкідницьких націй» почалися на 9 (дев'ять!) років раніше трагічних подій 1944 року, коли були депортовані чеченці, інгуші, кримські татари, яких було звинувачено в зradі та пособництві ворогу. Висловимо припущення, що з середини 1930-х років Україна, поряд з іншими регіонами країни, стала плацдармом, де відпрацьовувалися «методи» майбутніх переселень народів, до яких тоталітарний режим мав особливу упередженість. Такою була сталінська політика етноциду.

Дослідження розглядуваної проблеми призводить до висновку, що активізація шовіністичних пропагандистських кампаній антинімецького спрямування, а також репресивних дій влади щодо етнічних німців в Україні відбувається в умовах остаточного утвердження сталінського тоталітарного режиму на початку 1930-х років. Пропагандистський апарат режиму намагався нав'язати суспільній свідомості уявлення про те, що німці, а також і представники інших «шкідницьких націй» – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викоринювати у будь-який спосіб. Наслідком такої соціально-психологічної установки щодо етнічних німців стали широкомасштабні каральні акції, діапазон застосування яких був величезний: від звільнення людей з роботи в зв'язку з їх етнічною приналежністю до арештів членів неіснуючих «контрреволюційних» та «шпигунських» організацій, а також масових депортацій німецького населення з місць їх традиційного проживання. Апофеозом репресій щодо етнічних німців стала політика «Великого терору» 1937–1938 років. Автор підкреслює, що репресивні акції, масові депортації з місць традиційного проживання призвели до катастрофічних соціальних та демографічних наслідків, були проявом політики геноциду сталінського режиму по відношенню до німецького населення України.

Список використаних джерел

1. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст. [зб. док. держ. архівів України / упоряд. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко]. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 243 с.
2. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 роки XX століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
3. Чирко Б. В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина XX століття): монографія / Богдан Володимирович Чирко. – К.: АМУ, 2015. – 248 с.
4. Этноконфессия в советском государстве. Мennonиты в Сибири 1920–1930-е годы: эмиграция и репрессии. Документы и материалы / Андрей Иванович Савин / [сост. и науч. ред. А. И. Савин]. – Новосибирск: «Посох», 2009. – 752 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.472.
6. Там само. – Оп.1. – Спр.488.
7. Там само. – Оп.1. – Спр.489.
8. Там само. – Оп.6. – Спр.459.
9. Там само. – Оп.6. – Спр.462.
10. Там само. – Оп.6. – Спр.465.
11. Там само. – Оп.6. – Спр.509.
12. Там само. – Оп.7. – Спр.375.
13. Там само. – Оп.7. – Спр.382.

References

1. Nimtsi v Ukraini. 20–30-ti rr. XX st. [zb. dok. derzh. arkhiviv Ukrainy / uporiad. L. V. Yakovleva, B. V. Chyrko, S. P. Pyshko]. – K.: NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy, 1994. – 243 s.
2. Chyrko B. V. Natsionalni menshyny v Ukraini (20–30 roky XX stolittia): monohrafiia / Bohdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: Asotsiatsiia «Ukraino», 1995. – 215 s.
3. Chyrko B. V. Nimetska natsionalna menshyna v Ukraini: etnopolitychni ta sotsialno-ekonomichni protsesy v umovakh radianskoj politychnoi systemy (persha polovyna XX stolittia): monohrafiia / Bohdan Volodymyrovych Chyrko. – K.: AMU, 2015. – 248 s.
4. Etnokonfessiya v sovetskom gosudarstve. Mennonity v Sibiri 1920–1930-e gody: emigratsiya i repressii. Dokumenty i materialy / Andrey Ivanovich Savin / [sost. i nauch. red. A. I. Savin]. – Novosibirsk: «Posokh», 2009. – 752 s.
5. Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy. – F.1. – Op.1. – Spr.472.
6. Tam samo. – Op.1. – Spr.488.
7. Tam samo. – Op.1. – Spr.489.
8. Tam samo. – Op.6. – Spr.459.
9. Tam samo. – Op.6. – Spr.462.
10. Tam samo. – Op.6. – Spr.465.
11. Tam samo. – Op.6. – Spr.509.
12. Tam samo. – Op.7. – Spr.375.
13. Tam samo. – Op.7. – Spr.382.

Chyrko B. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Academy of Municipal Management Department of Psychology and Social Sciences (Ukraine, Kyiv), polina_nz@mail.ru

The soviet government's repressive policy towards the German ethnic group in Ukraine under Stalin's totalitarian regime (1920–1930)

The paper pursues a goal to analyze both the socio-political causes and the socio-demographic consequences of the Stalinist regime's political repressions against the ethnic Germans in Ukraine. In preparing the publication, the Author has used the general scientific research methods in the field of historical and ethnological issues – principles of historicism and objectivity, as well as concrete historic research methods, including problem-chronological, historical and comparative, statistical and analytical.

The Author studies the causes and the mechanisms of implementation, as well as the demographic, social and political consequences of the Stalinist regime's political repressions against the ethnic Germans in Ukraine during the interwar period. It is noted in the paper that intensification of the anti-German chauvinist propaganda campaigns and the authorities' repressive actions towards the ethnic Germans in Ukraine occurred in the conditions of the Stalinist totalitarian regime's definitive establishment in the early 1930s. The propaganda apparatus of the regime was trying to indoctrinate in the public consciousness the idea that the Germans and the representatives of other «harmful nations» are potential traitors, spies, saboteurs, whose wrecking activities should be eradicated by all means. The consequences of such socio-psychological set towards the ethnic Germans were as follows: conduct of the large-scale punitive actions, which range of application was really enormous, starting from the firing people from work due to their ethnicity and finishing with the arrests of the non-existent «counter-revolutionary» and «espionage» organizations' members, as well as the German population's mass deportations from their traditional habitat. The policy of the 1937–1938 «Great Terror» had become an apotheosis of the ethnic Germans' repressions. The Author concludes that the repressive actions, the mass deportations from the traditional habitat had led to disastrous social and demographic consequences and were also the manifestation of Stalinist genocide against the German population of Ukraine. The documents of the Ukraine's State archives make up the present paper's source base.

Keywords: Stalinist regime, liquidation of the national education system, disbanding of the German administrative units, repressions, terror, deportations, the German ethnic group, Stalin's ethnocide.

Чирко Б. В., кандидат исторических наук, доцент кафедры психологии и общественных наук, Академия муниципального управления (Украина, Киев), polina_nz@mail.ru

Репрессивная политика советской власти в отношении немецкой этнической группы Украины в условиях сталинского тоталитарного режима (1920-е – 1930-е годы)

Целью исследования является анализ общественно-политических причин и социально-демографических последствий репрессий сталинского режима в отношении этнических немцев в Украине. При подготовке публикации применялись общенаучные методы исследований в области исторической, политологической и этнологической проблематики – принципы историзма и объективности, а также конкретно-исследовательские методы, в частности, проблемно-хронологический, историко-сравнительный, статистико-аналитический.

Исследуются причины, механизмы реализации, демографические и социально-политические последствия политических репрессий сталинского режима в отношении этнических немцев в Украине в межвоенный период.

Отмечается, что активизация шовинистических пропагандистских кампаний антинемецкого характера, а также репрессивных действий власти в отношении этнических немцев в Украине происходят в условиях окончательного утверждения сталинского тоталитарного режима в начале 1930-х годов. Пропагандистский аппарат режима пытался навязать общественному сознанию представление о том, что немцы, а также и представители иных «вредительских наций» – это потенциальные предатели, шпионы, диверсанты, вредительскую деятельность которых следует пресекать любыми способами. Следствием такой социально-психологической установки относительно этнических немцев стали широкомасштабные карательные акции, диапазон применения которых был огромен: от увольнения людей с работы в связи с их этнической принадлежностью до арестов членов не существующих («контрреволюционных») и «шпионских» организаций, а также массовых депортаций немецкого населения с мест его традиционного проживания. Апофеозом репрессий в отношении этнических немцев была политика «Большого террора» 1937–1938 годов. Автор приходит к выводу, что репрессивные акции, массовые депортации из мест традиционного проживания привели к катастрофическим социальным и демографическим последствиям, были проявлениями политики геноцида сталинского режима в отношении немецкого населения Украины. Источниковедческую базу публикации составляют документы государственных архивов Украины.

Ключевые слова: сталинский режим, ликвидация системы национального образования, расформирование немецких административно-территориальных единиц, репрессии, террор, депортации, немецкая этническая группа, сталинский этноцид.

***

УДК 392(477.85/87)к19/20:39–05(477.83) Шухевич 082

Карпенко А. А.,
аспірант кафедри етнології, Львівський
національний університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), andriykarpenko91@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ, НАРОДНИХ ВІРУВАНЬ ТА ЗНАТЬ ГУЦУЛІВ У ПРАЦІ В. ШУХЕВИЧА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНАЛІЗУ КАРПАТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЕТНОЛОГІВ)

Охарактеризовано інформаційний потенціал праці Володимира Шухевича «Гуцульщина» з погляду наявної у ній інформації про календарну обрядовість, народні вірування (з наголосом на демонологію) та знання (народну медицину) галицьких гуцулів. Зазначені ділянки їхньої традиційно-побутової культури охарактеризовано через аналіз головних карпатознавчих праць з цієї тематики авторства українських дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Особливий акцент зроблено на порівняння відповідних розділів «Гуцульщини» В. Шухевича та колективних монографій «Гуцульщина» (1983 р.) та «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» (2006 р.).

Ключові слова: Володимир Шухевич, «Гуцульщина», гуцули, календарна обрядовість, народні вірування та знання, демонологія, народна медицина.

Праця «Гуцульщина» відомого українського народознавця Володимира Шухевича (1849–1915) має характер першоджерела, адже містить важливі етнографічні матеріали останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. з різних ділянок традиційно-побутової культури галицьких гуцулів, зокрема, про календарну обрядовість, народні вірування та знання (цим темам присвячені четверта та п'ята частини україномовного варіанту «Гуцульщини» та третій і четвертий томи її польськомовного видання [10–15]).

Четверта частина «Гуцульщини» охоплює лише один ХVІІ розділ, присвячений календарним звичаям та обрядам. Її матеріали використовувала і використовує більшість дослідників духовної культури українців, слов'ян загалом, а також знавці їхнього традиційного харчування (під час характеристики святкових та обрядових страв). Наведена В. Шухевичем інформація у їхніх працях використовується фрагментарно, переважно для порівняння з іншими відомостями. Зважаючи на це, спробуємо проаналізувати важливість матеріалів ХVІІ розділу праці В. Шухевича на основі аналізу однієї

з найкращих теоретичних розвідок про календарну обрядовість українців Карпат – розділу авторства львівського етнолога Корнелія Кутельмаха до колективної монографії «Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат» [6], а також його ж розділу до «Гуцульщини» 1983 р. [7].

Аналіз розділу «Календарна обрядовість» з «Гуцульщини» 1983 р. засвідчує, що матеріали праці В. Шухевича про календарні свята галицьких гуцулів дозволяють скласти доволі чітку узагальнену картину їхньої календарної обрядовості. Так, К. Кутельмах використав відомості з «Гуцульщини» практично про всі головні свята року, зупинившись на таких моментах: святвечірню трапезу розпочинали з куті; після завершення періоду колядування влаштовували «розплеси» – розподіл наколядованого; ворожили найчастіше напередодні Нового року, тоді ж існував звичай «маланкування»; на Новий рік гуцули надіяли чудодійною силою воду; під час трапези напередодні Йордану в миску набирали по ложці кожної страви й клали її на підвіконня для душ померлих; на Йордан з воску виготовляли хрестики, які приліплювали на чотири стіни й сволок у хаті, над дверима до стайні, а також на роги худобі; на Стрітіння ворожили на врожай кукурудзи за допомогою яйця; у перший тиждень Великого посту існувала заборона на всі жіночі роботи, особливо прядіння; ритуальні заборони існували й на Благовіщення (вірили, що їх порушення могло зашкодити худобі); у четвер на Страсному тижні побутовували звичай «Гріти діда», а також гадання про приплід овець (стать тварин) в залежності від того, відвідувач якої статі в цей день першим зайде до хати – чоловік чи жінка; цікавими були обрядодії під час випікання та освячування паски, зокрема, після освячування великоднього кошика частиною продуктів гуцули намагалися поділитися з ближніми; у день св. Юрія з обереговою метою худобі згодовували весняні квіти («юрійки»), а також хліб і сіль, які на Благовіщення закопували у мурашник, тоді ж відбувалося перше доїння овець, виготовлення сиру (його святчили в церкві та роздавали бідним, «щоб вівці добре доїлися»), розпалювали ватру, на попелі від якої згодом гадали, здійснювали різноманітні обрядодії з метою захисту худоби від відьом; на Зелені свята існував звичай замаювати хату, а напередодні Зелених свят – у «Дідівну суботу» – вшановувати покійних предків; понеділок, який передував дню Івана Купала, гуцули називали «розіграми»; як оберіг від відьом в період купальських святкувань використовували дикий часник; в «громові дні», зокрема, на Іллі, заборонялося працювати; до освячення на Спаса не дозволялося їсти фрукти; багатим на різноманітні обрядодії було зимове свято Андрія [7, с. 288, 290–296, 298–301; 10, с. 9, 11, 192–193, 195, 201, 203–204, 210, 212–214, 228–229, 231–232, 235, 246–248, 251, 258–260, 264–265, 271].

Особливу увагу К. Кутельмах звернув на специфіку гуцульських обрядів на Івана Купала. Він писав з покликанням на с. 261 четвертої частини «Гуцульщини»: «Найменше зберігся серед гуцулів загальнослов'янський звичай запалювання купальських вогнів. Зате своєрідним рудиментом їх виступав звичай «бити папороть». Напередодні купальського дня гуцули збирали папороть в купі і спалювали. Його мотивація не відома вже в ХІХ ст. Пізніше В. Шухевич трактував його як спосіб знищення папороті, щоб хтось часом не скористався в купальський